

İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ İLK DÖNEM MÜELLİFLERİ VE MEZHEPLER TARİHİNE AİT ESERLERİ

Doğan KAPLAN

Selçuk Ü. İlahiyat Fakültesi
İslam Mezhepleri Tarihi Araştırma Görevlisi

Giriş

İslâm dininde başlangıcından itibaren meydana gelen olayları, sebep-sonuç ilişkisi kurarak irdeleyen ve böylelikle mezhep ve fırka oluşumlarının arka planıyla ilgili bilgi vererek, insanların hangi saiklarla bu tür oluşumlar kurduklarına dair ipuçları veren İslâm Mezhepleri Tarihi, insanların davranış tarzlarını anlama/yorumlama bakımından büyük bir önemi haizdir.

Geçmişteki ve şimdiki tüm oluşumların arka planlarında siyasî düşünceler ve menfaatler de olduğu için, bu disiplin aynı zamanda bir siyasî tarih ilmidir ve geleceğe de ışık tuttuğu için özgündür. Bu nedenle İslâm Mezhepleri Tarihi bilim dalının ilk dönemine ait eserlerin bilinmesi bu bilim dalının öncelikli meselelerindedir.¹

Mezheplerin ilk dönemi derken kastımız, hicrî üçüncü asrın sonları ve daha sonrasındır. Çünkü bu asırdan öncesine ait eserler;

a. Zamanın geçmesi ve zaman aşımından dolayı yok olmakla karşı karşıya kalmışlar,

b. Düşman istilâları sırasında kitaplar yakılmış,

c. Mezhep taassubundan dolayı muhalif mezheplerin kitaplarında tahrifler yapılmış,

d. Kitapları tertipleyeceğiz, düzenleyeceğiz diye çalışma yapanların daha sonra kendi kitaplarını, bu eski kitaplara tercih etmesi sonucu, bu eski kitaplar ihmal edilmiş unutulmuştur.²

Bu konuyla ilgili olarak Ethem Ruhi Fiğlalı şunu söylemektedir:

Mezhep ileri gelenlerinin ve mensuplarının görüşlerini aksettiren, *Makâlât* nevinden eserler, muhtelif sebeplerle zamanımıza ulaşamadığına göre, mezheple-

¹ Bu çalışma 1999 yılında Yrd. Doç. Dr. Lütfi Şenel danışmanlığında hazırladığımız Yüksek Lisans Semineri'nden özetlenmiştir.

² Helmut Ritter, "Mukaddimetü'n-Nâşir", *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, en-Neşerätü'l-İslâmiyye licem'iyyeti'l-Müsteşrikîn el-Elmâniyye, Wiesbaden 1980, s. yd

rin görüşlerini ve hususiyetlerini tespit edebilmek için, firkaların doğuşlarından çok sonra ve en erken üçüncü ve dördüncü hicrî yüzyıllar ile daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserlerle yetinmek zorunda kalıyoruz.³

Biz de bu nedenle, Mezhepler Tarihi ilk dönem müellifleri olarak, zorunlu olarak, en erken hicrî üçüncü, dördüncü yüzyıllar ve sonrasında yaşamış âlimleri çalıştık. Bu âlimler ve ilgili eserleri şunlardır:

1. Ebu'l-Hasen Eş'arî (ö. 324/936), *Maklâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Musallîn*.
2. Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ Nevbahtî (ö. 300/912'den sonra), *Fıranku's-Şîa*.
3. Ebû Huseyn Malatî (ö. 377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'*.
4. Ebû Mansûr Abdülkâhir Bağdâdî (ö. 429/1037), *el-Fark beyne'l-Fırak*.
5. Muhammed b. Ali İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*.
6. Ebû Muzaffer İsferyânî (ö. 471/1078), *et-Tebisîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Fıraki'n-Nâciyeti ani'l-Hâlikîn*.
7. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm Şehrestânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*.

Eserlerini incelediğimiz müelliflerden, Ebû Muhammed Nevbahtî, Şîa âlimlerinden olup, eseri *Fıranku's-Şîa*'da daha çok Şîa firkalardan bahsetmektedir.

Yine Muhammed b. Ali İbn Hazm da, Zâhirî mezhebinin meşhur temsilcisi olup, eseri *el-Fisal*'de her ne kadar zaman zaman mezhebini övse de genel olarak İslâm firkalarından ve ağırlıklı olarak Yahudilik ve Hıristiyanlıktan ve bunların çelişkilerinden bahsetmektedir. Geriye kalan beş eserin müellifleri ise Sünnî olup, eserlerinde tüm İslâm firkalarından bahsederler.

Çalışmamızda ilk kaynaklara inmeye çalıştık, ancak faydalı gördüğümüz modern çalışmalardan da istifade ettik. Ancak itiraf etmeliyiz ki, eserlerin muhteva tanıtımlarında oturmuş bir ölçüden söz edilemez. Bunun bizden kaynaklanan kusur bir tarafa, müelliflerin birbirinden farklı tarzlarıdır; o bakımdan, bizim muhteva tanıtımımız, müellifin tarzını da göstermektedir, denebilir.

³ Ethem Ruhi Fıglalı, "Çevirenin Önsözü", *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne'l-Fırak)*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. XVIII.

I. Mezhepler Tarihi Klâsik Kaynakları ve 73 Fırka Rivayeti

İlk devir mezhepler tarihi yazarları, İslâm fırkalarının sayısı hakkında, Tirmizî (ö. 279/892), İbn Mâce (ö. 273/886) ve Ebû Dâvûd (ö. 275/888)'da rivayet edilen bir hadise dayanırlar. Bu hadise göre, Yahudiler yetmiş bir, Hıristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardır. Müslümanlar ise, yetmiş üç fırkaya ayrılacaklar, biri hariç yetmiş ikisi cehenneme gidecektir.

Bu müellifler fırkaların sayısını yetmiş üçe ulaştırmak için o kadar uğraşmışlardır ki, bazı fırkaların temel kollarının dışında, tali kollarını da saymak suretiyle bu sayıya ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak bunda başarılı olduklarını söylemek mümkün değildir.

Fakat tüm yazarların böyle hareket ettiklerini söylemek doğru değildir. Zira bu hadise hiç temas etmeden konularını işleyenler de vardır.

Ebû Mansûr Abdülkâhir Bağdâdî (ö. 429/1037)'nin *el-Fark beyne'l-Fırak*'ını tahkikli olarak neşreden Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, bu konuyla alâkali olarak, şunları söylemektedir:

Tirmizî'nin rivayet ettiği, ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağına dair hadisle ilgili, mezhepler tarihi alanında eser veren âlimler üç gruba ayrılır. Birinci grup, bu hadisin ne lehinde ne de aleyhinde konuşup, bu habere temas etmeyenler. Eş'arî (ö. 324/935) *Makdâtü'l-İslâmiyyîn* ve İmam Fahreddîn Râzî (ö. 606/1209) *İtikâddâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* gibi. İkinci grup, bu rivayete temas edip, sahih olmadığını söyleyenler. İbn Hazm (ö. 456/1063), *el-Fisal*. Üçüncü grup, bu rivayeti sahih görüp, İslâm fırkalarını yetmiş üçe inhisar ettirenlerdir. Bağdâdî, *el-Fark*; Ebû Muzaffer İsferyânî, *et-Tebârî*.⁴

Muhammed Zâhid Kevserî de, bu rivayeti tartıştığı makalesinde hadisin sahih olup olmadığı noktasında ilim ehlinin ihtilâf ettiğini, rivayeti kabul edenlerin bazısının 73 sayısını kesretten kinaye olarak algılamalarına karşılık bazısının da fırkaları 73'e ulaştırmak için gayret gösterdiklerini söyler. Fırkaların sayısı ile ilgili kesin bir dille konuşmaktan sarf-ı nazar edilmesinin gerektiğini söyleyen Kevserî, böylelikle dinin alay konusu edilmesine davetiye çıkarılmamış olacağını söyler.⁵

SÜİFD / 23

199

⁴ Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, "Mukaddimetü'n-Nâşir", *El-Fark beyne'l-Fırak*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1993, s. 6. Abdülhamîd'e göre bu hadisin sahih olduğu farz edilse bile, zahirine hamledilmelidir. Çünkü ilk üç asrı değerlendirip fırkaları yetmiş üçe ulaştırmaya çalışmak yanlıştır ve dar görüşlülüktür. Hadiste, fırkalara ayrılacak olan İslâm ümmetidir. Bu ümmet hâlâ hayatiyetine devam ettiğine göre, sayıyı üç asırla sınırlandırmak nasıl mümkün olabilir? Bkz. a. g. e., s. 7.

⁵ Muhammed Zâhid Kevserî, *Mukaddimâtü'l-Kevserî*, Dâru's-Süreyyâ, Dimeşk-Beyrut 1997, s. 112-115. Kevserî bu makalesinde ayrıca, "yetmiş ikisi cehennemde biri cennette" rivayetinin meşhur olmasına karşılık, isnad olarak bundan daha sağlam olan "yetmiş ikisi cennette, biri cehennemde" rivayetinin de olduğunu Makdisî'nin *el-Ahsenü't-Tekâsim*inden nakille aktarmaktadır.

2. İlk Dönem İslâm Mezhepleri Tarihi Müellifleri ve Mezhepler Tarihine Ait Eserleri

2. 1. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936)

2. 1. 1. Hayatı

Ali b. İsmail b. Ebû Bişr İshâk b. Sâlim b. İsmail b. Abdullah b. Mûsâ b. Bilâl b. Ebû Bürde b. Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays.

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın ve kelâmcıların önderlerindedir. 260/874 senesinde Basra'da doğdu. Mu'tezilî olan Ali el-Cübbâi'nin ilk talebesidir ve itizâl hareketinde de ona ilk uyandır. 40 sene Mu'tezilî olarak kalan İmam el-Eş'arî, Mu'tezilîlerin de imamı olmuşken, rivayetlere göre 15 gün evinden dışarı çıkmamış, insanlara gözükmemiştir. Sonra camiye gidip, minbere çıkıp; "Ey insanlar, sizden bu kadar müddet ayrı kaldım, düşündüm ve delilleri karşılaştırdım. Hiçbir görüş bana tercihe şayan gelmedi. Allah'tan bana yol göstermesini diledim. Allah bana yol gösterdi. Bu kitaplarımda inandığım her şeyden sıyrılıyorum, şu elbisemi çıkardığım gibi" dedi ve üzerindeki elbiseyi çıkardı. Mu'tezile'yi bırakıp Ehl-i Sünnet düşüncesine girdi.⁶

Eş'arî'nin Mâlikî mezhebinden olduğunu iddia edenler olduğunu söyleyen Sübkî (ö. 771/1369), bunun doğru olmadığını, onun Şâfî olduğunu delilleriyle ispatlar.⁷

324/936'da Bağdat'ta 64 yaşında vefat etmiştir.

Eş'arî'nin 300'den fazla eseri olduğu söylenmektedir. Sübkî, İbn Hazm'ın ona 55 eser isnat ettiğini ancak İbn Asâkîr'in bunu reddettiğini söylemektedir.⁸

2. 1. 2. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn

Eserin tam adı, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-Musallîn*'dir. Burada bu eseri, uzun bir araştırma sürecinden sonra gün yüzüne çıkartmış Alman araştırmacı Helmut Ritter'in en-Neşerâtü'l-İslâmiyye li Cem'iyeti'l-Müsteşrikîn el-Elmâniyye tarafından Wiesbaden'de 1980 yılında basılmış edisyon kritikli basımını kullandık.

⁶ Tâcüddîn Ebû Nasr Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t. siz, c. 2, s. 146-147; Abdürrahîm b. Hasen İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, tahkik: Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, c. I, s. 47.

⁷ Sübkî, a. g. e. , c. 2, s. 248.

⁸ Sübkî, c. II, s. 252. Ayrıca bkz. Hayreddîn Zirikî, *A'lâm Kâmûsu Terâcim li eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Beyrut 1969, c. 5; Carl Brockellmann, *Târîhu Edebi'l-Arabî*, çev: Ya'kûb Bekr-Ramazân Abdü't-Tevvâb, Dâru'l-Maârif, tsiz. c. 4, s. 39-40.

2. 1. 2. 1. Eserin Nüshaları

Makâlât'in nüshalarıyla ilgili bilgiye yine Ritter'den öğrenmekteyiz. Buna göre, H. Ritter'in bulduğu ve istifade ettiği nüshalar şunlardır:

1. Ayasofya Kütüphanesi, 2363 sayılı nüsha. 216 varaktır. Hacmi 22/14 olup, her sayfa 16 satırdır. Yazısı eski olup, sonunda bulunan bir metinde, 4 Ramazan 587 sonunda tamamlanmıştır, kaydı bulunmaktadır. Ritter bu birinci nüshayı dipnotlarda "Kaf" harfiyle göstermiştir.

2. Ayasofya Kütüphanesi, 2366 sayılı nüsha. 132 varaktır. Hacmi 24. 5/18'dir. Her sayfada 23 satır vardır. "Çarşamba günü Şevval 683 senesinde bitirilmiştir" diye bir not vardır. Bu nüshayı kalın "Ha" harfiyle göstermiştir.

3. Paris Millî Kütüphanesi'nde 1453 sayılı numarada kayıtlı olan nüshadır ki, Ritter, biraz noksan olduğunu söylemektedir, 201 varaktır. Her sayfada 21 satır vardır. "Hicrî 585'te Hacc-ı Ekber'de tamamlanmıştır" kaydı vardır. "Sin" harfiyle göstermiştir.

4. Haydarabad Kütüphanesi'nde Mezâhib 27/2920 sayılı numarada kayıtlı olan bu nüsha, 145 varak olup, hacmi 19/14'tür. Çoğu sayfalan 25 satırdır. Tarih-siz ve yazısızdır, ancak yazı ve kâğıtlardan h. 6. yüzyılda yazılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. "Dal" harfiyle göstermiştir.

5. Hâce İsmail Efendi'ye ait olan bu nüsha, 87 varak olup, hacmi 22/16'dır. Her sayfada 25 satır vardır. Ancak Ritter, bu nüshanın birinci nüshadan çoğaltıldığını söylemektedir. "Lam" harfiyle göstermiştir.

Bu sayılan nüshaların en doğrusunun ve en güzelinin dördüncü nüsha olduğunu söyleyen Ritter, ancak bu dördüncü nüshada da, diğerlerinde olan yanlışların olduğunu söyleyerek, bu nüshaların hepsinin de aynı nüshadan çoğaltıldığını ve bunun da müellifin nüshası olmadığını ifade etmektedir.⁹

SÜİFD / 23

201

2. 1. 2. 2. Eserin Muhtevası

Eserin içeriğiyle ilgili bilgi vermeden önce Eş'arî'nin mukaddimesini aynen aşağıya almak istiyoruz:

⁹ Helmut Ritter, "Mukaddimetü'n-Nâsir", s. yt-kz. Eş'arîliği insan aklının ulaştığı/ulaşacağı son nokta gören modern İslâm felsefecisi, Ali Sâmî Neşşâr, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*'in Eş'arî'ye aidiyetiyle ilgili, kitabın firkalann ve kelâmcıların görüşlerini eleştirmeden nakleden önemli bir kitap olmasına karşın, kitapta izlenen yöntemin, Eş'arî'nin meşhur kitapları *el-İbâne* ve *el-Lüm'ü'daki* cedelci yaklaşımına aykırı olduğunu söylemektedir. Ona göre bu sebeple, elimizde bulunan *Makâlât* nüshalan orijinal olmayabilir, muhtemelen bu nüsha daha sonra Hanbelîler tarafından bu hale getirilmiştir. Yine Neşşâr'a göre bu büyük kitabı neşreden Ritter'in bu noktaya temas etmemesi gariptir. Bkz. Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, Dârü'l-Maârif, Kahire, tsiz.

“Dinleri ve bunlar arasındaki farkları öğrenmek isteyenlerin, mezhepleri ve görüşleri (makâlât) bilmeleri gerekir. İnsanların birçok görüş sahiplerinden hikâyeler anlattıklarını ve bu konuda eser yazdıklarını gördüm. Gördüğüm bu eserler şu çerçevedeydi:

Ya anlattığını kısa geçiyor ve muhalifinin görüşünü anlatırken birçok hatalar yapıyor, ya muhalifine çamur atmak için, anlattığında yalana dayanıyor. Ya farklı düşünenlerin ihtilâflarını rivayet ederken, rivayetinde derinliği terk ediyor ya da, muhalifini ilzam etme düşüncesiyle, onun görüşüne, kendinden ilâveler yapıyor. Hâlbuki bu tarzlar, Rabbanilerin (Hak ve hakikat ehli olanların) ve zekâlarıyla mümeyyiz olanların yolu değildir. Bu gördüklerim, beni bu konularda, uzun lâfi ve gevezeliği bırakarak, kısa olacak bir çalışma yapmaya şevketti. Ben bu konuda, Allah'ın yardım ve kuvvetiyle ilk çalışma yaparım.”¹⁰

I. Bölüm / Genel Konular

Eş'arî altı yüz küsur sayfa olan eserini iki bölümde incelemiştir. Birinci bölüme *el-Celîl mine'l-Kelâm* demiştir ki, ilk üç yüz sayfayı oluşturan bu bölümde, genel olarak İslâm fırkaları, görüşleri, ümmetin ihtilâfa düştüğü konular, ihtilâf sebepleri gibi konular üzerinde durmuştur.

Müellifin bu ilk bölümde incelediği konulardan bazılarını örnek olarak vermek gerekirse;

a. İlk Müslümanlar arasındaki ihtilâflardan bahsedip, imamet meselesine Benî Saîde avlusu olayına odaklanmıştır.

b. Müslümanların; Şîa, Hâricîler, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dirâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashâb-ı Hadîs ve Küllâbiyye olmak üzere on kola ayrıldıklarını belirtmiştir.

c. Şîayı; Galiyye, Râfıza ve Zeydiyye olmak üzere üçe ayırmıştır. Eş'arî'nin İmamiyye (İsnâ aşeriyye)yi Râfıza içerisinde değerlendirdiği görülmektedir. (*Makâlât*, s. 5–16)

d. Hâricîlerden yirmi küsur kol olarak bahsetmiştir. (s. 86–131)

Eş'arî, Hâricîlerin diğer adlarıyla ilgili de kıymetli bir bilgi vermektedir. Buna göre onlar; iki hakemi inkârlarından dolayı ve hüküm ancak Allah'ındır dedikleri için *Muhakkime*, ilkin Harûra mevkiinde konakladıkları için *Harûriyye*, kendimizi Allah'a sattık dedikleri için *Şurat*, Hz. Peygamber'in bir hadislerinde işaret ettikleri, “dinden çıkanlar” manasına geldiği için de *Mârîka* diye isimlendirilirler. Ancak bu adların sonuncusunu (Mârîka) kabul etmezler.

¹⁰Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 1.

e. Ehl-i Sünnet bölümünde (s. 290–297), Ehl-i Sünnet'in görüşlerini naklettikten sonra, kendisinin de Ehl-i Sünnet görüşünde olduğunu söylemektedir.

f. Son olarak, İbn Küllâb (Abdullah b. Saîd el-Kattân)'ın görüşlerini zikredip, birinci bölüme son vermiştir.

Kısaca, ifade etmek gerekirse, Eş'arî bu ilk bölümde, on gruba ayrıldıklarını söylediği Müslüman grupların hepsinin görüşlerini teker teker zikretmiştir.

II. Bölüm / İnce Konular

İlk bölümde firkalardan ve görüşlerinden bahseden müellif, bu ikinci bölümde, ince meselelere girmiştir. Bu bölümde, önceki bölümün aksine, daha çok görüşler üzerinde durmuştur. Burada Eş'arî'nin üzerinde durduğu konular, felsefi/kelâmî konulardır, hükmünü kullanmamız yerinde olacaktır.

İşlediği konular, ana hatlarıyla şunlardır:

- a. Cisim-cevher meseleleri
- b. Hareket
- c. İnsan nedir, ruh nedir?
- d. Aristoteles'in görüşleri
- e. Beş duyu organı (Havâss-ı Hamse)
- f. İnsanların isim ve sıfat hakkındaki tartışmaları vb. konular.

İki bölümü karşılaştırmak gerekirse şunları söylemek mümkün görünmektedir:

Birinci bölüm daha çok, İslâm ümmetinin firkalaşma süreciyle, bu firkaların ayrıldıktan kollar ve bunların görüşlerinin kısaca açıklanması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

İkinci bölümde ise, bu firkaların görüşlerinin uzun uzadıya anlatılmasından ibarettir. Birinci bölümün genişletilmiş bir kısmı olarak da değerlendirilebilecek olan ikinci bölümde, birinci bölümde temas edilmemiş konulara da girilmiştir. Fakat kitabın bütünü düşünüldüğünde, tekrarların çok olduğu gözlemlenmektedir.

Müellifimiz İmam Eş'arî, bilinen cedelci, diyalektik metodunun tersine bu eserinde objektif bir tavır sergileyerek; görüşleri ve sahiplerini eleştirmemiş, sadece Allah Teâlâ ile ilgili aşırı düşüncelerden, Allah'ı tenzih etmiş, bir de kendisinin bu görüşlerden hangisini benimsediğini ifade etmekle kendisini metne dâhil etmiştir.

2. 2. Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (h. 300'den sonra)

2. 2. 1. Hayatı

I. Ebû Muhammed el-Hasan b. Ebu'l-Hasan Mûsâ b. el-Hasan b. Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Abbâs b. İsmail b. Ebû Sehl b. Nevbaht.

Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ h. 3. asrın ortalarında doğmuştur.

Nevbaht¹¹ ailesi çok meşhur olup, yıldız ilmiyle uğraşmışlardır. Nevbaht¹¹'nin dedesi Nevbaht, yıldız ilmiyle uğraşan çok meşhur biri olup Emevîlerin sonuyla, Abbâsîlerin başlangıç devirlerinde yaşamıştır. Farslı olan Nevbaht, Abbâsîler devrinde halife Mansûr'a çok yakın olmuş, Bağdat şehrinin yapımında özellikle planında yardımcı olmuştur. Aile olarak meşhur olan Nevbaht¹¹ler, yıldız ilmiyle ilgili bilgileri, tefemuatıyla Arapça'ya tercüme ettikleri gibi, yine Farsça'dan birçok ilim dalında felsefî kitapları da Arapça'ya çevirmişlerdir. Arapça şîr ve edebiyatta zirve olmuşlar, İslâm camiasına telif, tercüme, inşa, tedarik ve kelâmî mücadeleler konusunda hizmet etmişlerdir. Yazarımız Ebû Muhammed Nevbaht¹¹ de kelâmcı ve filozof olup, İmâmîyye Şîasındandır.¹²

Brockelmann'ın Bağdat Şîasının en meşhur kelâmcısı olarak tanıttığı Nevbaht¹¹'nin vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Şeyh et-Tûsî (ö. 361/971), Necâşî (ö. 451/1059) ve Allâme Hillî (ö. 727/1326) gibi Şîî âlimleri onun h. 300/912'den sonra öldüğünü söylemektedirler.

Hibetüddîn Hüseyinî eş-Şehrestânî, Nevbaht¹¹'nin 44 eseri olduğunu tespit etmiştir. Ancak bugün elimizde olan eseri *Firaku's-Şîa* adlı eseridir.¹³

2. 2. 2. Firaku's-Şîa

Burada yine Helmut Ritter'in neşrettiği *Firaku's-Şîa*, İstanbul 1931 baskısını kullandık.

¹¹ Nevbaht, Farsça bir ifade olup "nev" ve "baht" kelimelerinden oluşmuştur. "Nev", yeni; "baht" ise şans anlamına gelmekte, iki kelime birleştirilince "nevbaht" yani "yeni şans" anlamına gelmektedir.

¹² Helmut Ritter, "Mukaddimetü'n-Nâşir", *Firaku's-Şîa*, en-Neşerâtü'l-İslâmiyye li Cem'iyyetü'l-Müsteşrikîn el-Elmâniyye, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. yb-k.

¹³ Ritter, a. g. y. Bu eseri de ilk defa gün yüzüne çıkaran Helmut Ritter olmuştur. Ancak bu eserin Nevbaht¹¹'ye aidiyeti ile ilgili, Brockelmann, Abbâs İkbâl'in (Handani Laubakht, Les Naubakht, leur biographie, leurs aevres politiques, litteraires et intellectuels, Teheran 1311/1933 s. 96-124) adlı eserinde H. Ritter'in neşrettiği kitabın, Nevbaht¹¹'nin telifi olmadığını söylediğini yazar. Çünkü İkbâl'e göre bu eser, Nevbaht¹¹'nin muasır Ebu'l-Kâsım Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî el-Kummî (299/911 veya 301/913)'nindir. Çünkü Tûsî ve Kuşî gibi âlimler fırka ve mezhep öğretileriyle ilgili bilgilerin birçoğunu Sa'd b. Abdullah'tan rivayet etmişlerdir ve bu rivayetler de *Firaku's-Şîa*'daki ifadelerle örtüşmektedir. Ancak Brockelmann, aynı kaynağa dayanmış olabilirler diye, İkbâl'e katılmadığını ifade eder. bkz. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, c. 3, s. 338.

2. 2. 2. 1. Eserin Nüshaları

Helmut Ritter'in ulaşılabildiği nüshalar şunlardır:

1. Londra'da bulunan Mr. A. C. Alice'ye ait bir mecmuanın 13–55 sayfa- lar arasında bulunan bölümdür ki, hacmi 12/16 olup, her sayfasında 17 satır vardır.

2. Seyyid Hibetüddîn eş-Şehrestânî el-Hüseynî'nin nüshasıdır ki, Seyyid Hibetüddîn bu nüshayı hocası muhaddis Hüseyin b. Muhammed Takî en-Nûrî (ö. 1320?)'nin kütüphanesinden almıştır.¹⁴

2. 2. 2. 2. Eserin Muhtevası

Kitabı telifle ilgili Nevbahtî şunları söylemektedir:

“Ümmetin Şîî ve diğer fırkaları, imamet konusunda, Allah Teâlâ, Muhammed'in (s. a. s.) ruhunu aldığından beri, her asırda ve her imamın vefatından sonra ihtilâf etmektedirler. Biz bu kitabımızda, bize kadar ulaşan fırkaların görüşle- rini ve ihtilâflarını, aylık sebeplerini bize rivayet edilenlerden, aklımızda kalanları anlattık. Başarı ve yardım Allah'tandır.”¹⁵

Hz. Peygamber zamanında ve sonrasında Ali taraftan olarak isimlendirilen fırkaları Şîî olarak gören Nevbahtî, kitabın başında, İslâm toplumunun Hz. Mu- hammed'in (s. a. s.) vefatından sonra; Ali b. Ebû Tâlib'in Şîası, Sa'd b. Ubâde el- Hazrecî'yi destekleyen Ensâr ve Hz. Ebû Bekir'e meyledenler olmak üzere üçe ayrıldığını söyler.

İlk on beş sayfada, Rasûlullah'ın (s. a. s.) vefatından sonra meydana gelen olayları, dört halife devirlerine kısa bakış gibi konulara temasla birlikte, özellikle Hz. Ali devri olayları ve bu konuda fırkaların görüşlerine -Şîî fırkalar hariç- kısaca dokunulmuştur.

Tüm grupların temelini dört fırka olduğunu söyleyen Nevbahtî'ye göre bunlar; Şîa, Mu'tezile, Mürcie ve Hâricîlerdir. Öyle görünüyor ki, müellif Ehl-i Sünnet'i Mürcie içerisinde mütalâa etmektedir ya da bu fırkalar içerisinde gör- memektedir. Bu konuyla ilgili verdiği bir işaret görülmemektedir.

İlk fırkanın Şîa olduğunu söyleyen yazar, “Mikdâd b. Esved, Selmân el- Fârisî, Ebû Zer Cündeb b. Cenâde el-Gifârî ve Ammâr b. Yâsir teşeyyü' ile ilk defa isimlendirilenlerdir” demektir.

¹⁴ Ritter, “Mukaddimetü'n-Nâşir”, a. g. e. , s. k-ka.

¹⁵ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 2.

Bu tür girişlerden sonra, Cârûdiyye, Muhtâriyye, Keysâniyye, Kerbiyye, Hâşimiyye, Beyâniyye, Hurramdiniyye, Mansûriyye, Gâliyye, Hattâbiyye, Abbâsiyye, Nâvusiyye, Mübârekiyye, İsmâiliyye, Vâkıfıyye gibi Şîî fırkaları açıklamaktadır.

2. 3. Ebu'l-Hüseyin Malatî (ö. 377/987)

2. 3. 1. Hayatı

Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman Ebu'l-Hüseyin el-Malatî el-Askalânî et-Tarâifî dir.

Hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Malatî, kıraat âlimi olup, Şâfîî fakihlerindedir. Aslen Malâtîyeli'dir. Askalân'a yerleşmiş ve burada 377/987 senesinde vefat etmiştir. Fıkıh ve diğer sahalarda eserleri vardır.

2. 3. 2. et-Tenbîh ve'r-Redd

Malatî'nin *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'* adlı eserini Muhammed Zâhid Kevserî (ö. 1952) yayınlamıştır. Bağdat ve Beyrut baskıları mevcuttur.

2. 3. 2. 1. Eserin Nüshaları

Tenbîh'in nüshalarıyla ilgili bir bilgiye ulaşamadık. Brockelmann, GAL'inde bu konuyu sükûtle geçmişe benziyor. Bu eserin bildiğimiz tek nüshası, Zâhid Kevserî'nin neşrettiğidir ki, o da Dimeşk'te bulunduğunu söylemektedir.¹⁶ Kaldı ki, bu nüsha da tam olmayıp, iki cüzü eksiktir. Çünkü Kevserî'nin önsözde işaret ettiği üzere, müellif kitapta eserinin dört cüzden oluştuğunu söylemektedir, ancak eser üçüncü cüzden başlamaktadır.

2. 3. 2. 2. Eserin Muhtevası

et-Tenbîh ve'r-Redd, toplam dört cüzden oluşmaktadır. Ancak ilk iki cüzü kayıp olduğundan ve bildiğimiz kadıyla hâlâ bulunamadığından eseri eldeki mevcut eksik nüshayla tanıtmak zorundayız.

SÜİFD / 23

206

Malatî, üçüncü cüzde, âlime, öğrenciyeye, cahile, basiretliye bilgi vermek istediğini; dördüncü cüzde hilâfeti delilleriyle açıkladığını söylemektedir.

Eserin ilk on bir sayfası boyunca, Hudeybiye Anlaşması'nda olup biteni anlatmak suretiyle, selefın değerini bilmemiz gerektiğini, onlara kötü konuşmanın, küfretmenin fenalığından bahsederek, bu üçüncü cüzde yetmiş iki fırkayı isimleriyle beraber anlatacağını yazmaktadır.

Eserini sekiz bölüme ayırarak konulan işlemiştir. Bu bölümler şunlardır:

¹⁶ "Kelimetün anî't-Tenbîh ve'r-Redd alâ ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida' ve müellifihî Ebi'l-Hasen Muhammed b. Ahmed el-Malatî eş-Şâfîî, rahimehullah", *en-Tenbîh ve'r-Redd*, Mektebetü'l-Maârif Beyrut, 1968, s. d.

1. Ehl-i Sünnet'in yolunu şerh beyanındadır (s. 14–17). Burada Muhammed b. Ukkâşe'den naklettiği uydurma hikâye ve haberler de mevcuttur ki, bu eserin güvenilirliğini ciddi ölçüde zedelemektedir.

2. Râfızîler ve İnançları (s. 18–25). 18 fırka olarak incelediği Râfızîlerin, İmâmiyye diye isimlendirildiğini söylemekte ve bu on sekiz fırkayı ayrı ayrı ele alarak incelemiştir.

3. Mu'tezile (s. 35–43). 20 kol olarak incelediği Mu'tezileyle ilgili olarak çok ilginç bir bilgi vermektedir ki, buna göre, Mu'tezile adlandırması, Hz. Hasan'ın Muâviye'ye biat etmesi ve emirliği ona teslim etmesinden sonra, Hz. Hasan ve Muâviye'yi bırakan (i'tizal eden) ve tüm insanlardan ayrılanlar için kullanılmaktadır. Malatî, Mu'tezile'yi kollarıyla beraber anlatmamış, daha çok usûl-i hamse denilen beş esaslarını anlatmış ve Basra ile Bağdat Mu'tezilesi diye de ikiye ayırmıştır.

4. Mürcie (s. 43–47). Bu bölümde daha önce Mürcie'den bahsettiğini söyleyerek sadece onların görüşlerine yer vermiş, kaç kola ayrıldıklarını belirtmemiştir.

5. Hâricîler (s. 47–54). Hâricîleri 10 kol olarak alıp, anlatmıştır.

6. Kur'ân'ın Müteşâbihine Dair (s. 54–80). Bu bölümde, ihtilâflı konuların tefsiri ve dille ilgili bilgilere yer veren Malatî, Mukâtil b. Süleymân'dan Kur'ân'daki bazı ayetlerin tefsiriyle ilgili bilgileri naklederek bu bölümü bitirmektedir.

7. Cemaat ve Dinde Nasihat (s. 83–91). Cemaatin önemine ve dinin nasihat olduğuna dair hadislere senetlerini belirtmeksizin yer vermiştir.

8. Fırkaların Şerhi- Her Kolun Görüşü (s. 91–185). Bu son bölümde, fırkaların sayısını 72'ye çıkarmaya çalışmıştır ki, buna göre 72 fırka şöyle oluşmaktadır: Zenâdika (5), Cehmiyye (8), Kaderiyye/Mu'tezile (7), Mürcie (12), Râfıza (15), Hâricîler (25), toplam 72 kol.

Kitabının bu bölümü, önceki bölümlerle apaçık çelişmektedir. Çünkü Mu'tezile'yi üçüncü bölümde 20 kol olarak incelemişken, burada 7 kol, Râfızîleri ikinci bölümde 18 kol olarak zikretmişken burada 15 kol, Hâricîleri, beşinci bölümde 10 kol olarak anlatmışken burada 25 kol olarak anlatmaktadır ki, bu açık bir çelişkidir. Ayrıca Cehmiyye ve Zenâdika'dan önceki bölümlerde söz açmamıştır.

Kitapla ilgili olarak, Kevserî'nin önsözde söylemiş olduğu, Muhammed b. Ukkâşe, Mukâtil b. Süleymân ve Huşeyş b. Efram gibi kendilerine güvenilmeyecek kişileri kendine kaynak almasının yanı sıra, az önce işaret ettiğimiz çelişkiler de

maalesef eserde mevcuttur.¹⁷ Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen eserde, bu türden diğer eserlerde bulunmayan bilgiler de mevcuttur.

2. 4. Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037)

2. 4. 1. Hayatı

Meşhur Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî ve matematik bilgini olan müellifimizin tam adı, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdullah el-Bağdâdî et-Temîmî el-İsferâyînî'dir.

Ehl-i Sünnet mezhebinin aşırı derecede savunucusu olan Bağdâdî, Bağdat'ta doğmuş ve burada yetişmiştir. Horasan'a seyahat eden yazar, Nisabur'a yerleşmiştir. Türkmen isyanının çıkması ve Selçukluların Nisabur'u işgal etmesi üzerine burayı terk edip, İsferâyin'e gitmiştir. İsferâyin'de, Ebû İshâk el-İsferâyînî'den fıkıh dersleri almış, İsferâyînî'nin ölümünden sonra, onun yerine derslerini okutmuştur. Bağdâdî, son konağı olan İsferâyin'de 429/1037 vefat etmiştir. Bağdâdî, birçok dalda mahir olup, fıkıh, usul, edebiyat, feraiz, nahiv ve özellikle de matematikte çok üstündü. Fahreddîn Râzî 606/1209 onun matematikle ilgili eseri *et-Tekmile* için, "Bağdâdî'nin sadece *et-Tekmilesi* olsaydı bile ona yeterdi" demiştir. On yedi ayrı ilim dalında tahsil yapmış olan müellifimiz, zengin olup, ilim ehline ve hadisçilere maddî yardımlarda bulunmuştur.¹⁸

2. 4. 2. el-Fark beyne'l-Fırak

Bağdâdî'nin *el-Fark*'ının bugüne kadar, dört ayrı basımı olmuş, bunların üçü edisyon kritikli olarak neşredilmiştir. Bizim burada kullandığımız basım, Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd'in tahkikini yaptığı, Dârü'l-Ma'rife'den çıkan tarihsiz Beyrut baskısıdır.¹⁹

2. 4. 2. 1. Eserin Nüshaları

SÜİFD / 23
208

1. Berlin Koniq Kütüphanesi 2800 numaralı nüsha. Muhammed Bedr, Kahire'de 1910'da Matbaatü'l-Maârif'den yayınladığı *el-Fark*'ı bu nüshaya dayanarak çıkarmıştır.

2. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin soyundan bir çelebiden alınmış yazma nüsha. Muhammed Zâhid Kevserî 1948'de Kahire'de neşrettiği nüsha bu yazma-

¹⁷ Meselâ s. 53. de İbâdiyye'nin kurucusu olarak İbâd b. Amr'ı gösterirken, sayfa 178. 'de kurucusunun Abdullah b. İbâd olduğunu söylemektedir.

¹⁸ Ebû Abbâs Şemseddîn Ahmed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, tahkik Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Mısır 1968, c. 2, s. 372-373; Zirikî, *A'lâm*, c. 4, s. 73; "Abdülkâhir el-Bağdâdî", *DA*, c. 1, s. 245; Sübkî, *Tabakât*, c. 3, s. 239.

¹⁹ Türkçe dâhil birkaç dile çevirisi yapılan eserin, Türkçe'ye çevirisini Ethem Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar* adıyla 1979'de yayınlamış. Bir de 19 sayfalık derinlikli bir önsöz yazmıştır.

ya dayanmaktadır. Bu yazmada, Berlin nüshasında bulunmayan bazı bölümler mevcuttur.²⁰

2. 4. 2. 2. Eserin Muhtevası

Bağdâdî eserinin mukaddimesinde şunları söylemektedir:

“Allah sizi istediğinizle mutlu kılsın. Benden Nebî’den (s. a. s.) rivayet edilen, ümmetin 73 fırkaya ayrılacağı, bunlardan birinin kurtuluşa olduğu ve Cennet gideceği; diğerlerinin ise Cehennem’e gideceği şeklindeki haberin yorumunu ve kendisiyle ayakların kaymadığı, üzerinden nimetlerin eksilmediği kurtuluşa eren fırka ile zulmün karanlıklarını nur, gerçek inanışları helâk olarak gören ve Cehennem’e yaslanıp, Allah dışında bir yardımcı bulamayacak olan sapık fırkalar arasındaki farkı öğrenmeyi istediniz. İstedığınız konuda size yardımcı etmeyi; sağlam dinin, dosdoğru yolun açıklanması ve eğri büğrü, ters arzuların aksi görüşlerden ayrıştırmak bakımından gerekli gördüm. Böylelikle helâk olan bilerek helâk olsun, dirilen de yine bilerek dirilsin. Talep ettiğiniz konuları bu kitabın muhtevasına koydum. Kitabı beş ana bölüme ayırdım: 1. Ümmetin 73 fırkaya ayrılacağına dair olan hadisin beyanı. 2. Genel olarak, ümmetin fırkaları ve bunlara dâhil olmayanlar. 3. Sapık görüşlü fırkalardan her birinin çirkinliklerinin beyanı. 4. İslâm’a nispet edilen ama İslâm’dan olmayan fırkaların beyanı. 5. Kurtuluşa eren fırkayı beyan, kurtuluşun tetkiki ve İslâm dininin güzellikleri. İşte bunlar topluca kitabın bölümleridir. Bu bölümlerden her birini inşallah gerektirdiği ölçüde anlatacağız.”²¹

Şimdi başlıklarını zikretmeden bölümlerin tanıtımını yapalım.

Birinci Bölüm (s. 4–11)

73 fırka hadisiyle ilgili, senetleriyle beraber üç rivayete yer veren müellif, bu hadisin birçok senedi olduğunu ve birçok sahâbînin bunu Rasûlullah’tan (s. a. s.) rivayet ettiğini söylemiştir. Bu hadisin fıkıh imamlarının ihtilâfları şeklinde açıklanamayacağını, çünkü onların ihtilâflarının helâl ve haram konusundaki fikhî meselelerde vaki olduğunu, imamların birbirlerini tekfir ve sapıklıkla itham cihetine gitmediklerini, hadiste söz konusu edilen ihtilâfın itikat esasları çerçevesinde olduğunu söylemektedir.

²⁰ Fiğlali, “Çevirenin Önsözü”, a. g. e. , s. XXIX.

²¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, tahkik: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1993, s. 3–4.

İkinci Bölüm (s. 11–28)

Bağdâdî bu bölümde, İslâm toplumu kavramının tanımı ve İslâm toplumunun 73 fırkaya nasıl ayrıldığı ve 73 sayısına nasıl ulaşılacağı konularını ele almıştır. Hz. Peygamber'in vefatıyla baş gösteren ihtilâfları zikrettikten sonra, firkalaşma sürecini anlatmaya başlayan müellif, önce Râfıza'dan söz açmakta ve Râfızileri 20 kola ayırmaktadır. Keza Hâriciler (20), Kaderiyye/Mu'tezile (20), Mürcie (3), Neccâriyye (3), Dirâriyye-Bekriyye (1), Cehmiyye (1) ve Kerrâmiyye (1) koldan oluşmaktadır.

Bağdâdî'nin bu sıralamasına göre, toplam fırka sayısı 72'ye ulaşmamakta, 69'da kalmaktadır. Ancak daha sonra Mürcie'yi de 20 kol olarak göstererek çelişkiye düşmüştür. Mürcie'nin 20 kol kabul edilmesiyle toplam sayı, 86'ya ulaşmaktadır ki, muhakkik M. Muhyiddîn Abdülhamîd de bu yanlışla işaret etmek zorunda kalmıştır.

Üçüncü Bölüm (s. 28–230)

Sapık fırkaların kollarına, görüşlerine uzun uzadıya yer verdiği bu bölümde, yer yer kendisi de müdahil olarak kanaatini ifade etmiştir.

Dördüncü Bölüm (s. 230–313)

İslâm'a nispet edilen ama İslâm olmayan fırkalardan bahsettiği bu bölümde, ikinci bölümde kısmen değinmiş olduğu 'İslâm ümmeti ne demektir, bunlara kim dâhildir' konusunu genişleterek izah etmiştir.

Müellif daha sonra, İslâm'a nispet edilen ama İslâm'dan olmayan kolların 20 tane olduğunu söyleyerek, bunların 17 tanesini görüşleriyle beraber uzun uzun anlatmaktadır. Sebeiyye, Beyâniyye, Mansûriyye, Halûliyye, Tenâsühçüler, Bâtînîler gibi.

Beşinci Bölüm (s. 313–366)

Kurtuluşa eren fırkanın özellikleri, kurtuluşunun incelenmesi, güzelliklerinin beyanı konularını işlediği bu bölümü 7 fasılda incelemiştir. Bunlar:

1. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in sınıfları. (Kelâmcılar, Fıkıhçılar, Hadisçiler, Dilciler, Kurra ve Tefsirciler, Zahitler- Sufiler, Mücahitler, Avam olmak üzere sekiz sınıftır).

2. Ehl-i Sünnet'in kurtuluşunun incelenmesi.
3. Ehl-i Sünnet'in üzerinde birleştiği esaslar.
4. Ehl-i Sünnet'in sahabe hakkındaki görüşü
5. Ehl-i Sünnet'in birbirini tekfir etmemesi.
6. Ehl-i Sünnet'in faziletleri, imamları, ilimleri.

7. Ehl-i Sünnet'in din ve dünyadaki izleri, övünç kaynakları.

Kitabın tertibinin güzelliği, konuların derinlemesine incelenmesi, sunuş güzelliği vb. teknik konularda hicri 5. asrın şartlarına göre, mükemmel yakın olduğu söylenebilir. Ehl-i Sünnet'in aşırı bir taraftarı olan Abdülkâhir Bağdâdî, özellikle bu eserinde Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalar hakkında çok ağır konuşmakta, onların görüşlerinin kesinlikle doğru olamayacağını vurgulamaktadır.

2. 5. İbn Hazm (456/1064)

2. 5. 1. Hayatı

Tam adı, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm b. Gâlib b. Sâlih b. Half b. Ma'dân b. Ebû Süfyân b. Yezîd Mevlâ Yezîd b. Ebû Süfyân es-Sahr b. Harb b. Ümeyye b. Abdü's-Şems el-Emevîdir. 384 yılında Endülüs'ün güneyinde Kurtuba'da doğmuştur. Hadis ve fıkıh âlimiydi. Dedesi Yezîd ilk Müslümanlardan olup, Fars asıllıdır. Yine dedesi Half, atalarından Endülüs'e ilk girendir.

Önce Şâfiî mezhebinden olan İbn Hazm, sonra Zâhirî mezhebine geçmiş ve Zâhirî mezhebini geliştirmiştir. Birçok ilim dalını tahsil etmiştir. Babasının ve kendisinin vezirlik işlerinden sonra ilme ve eser telifine yönelmiştir.

Fıkıh ve hadis dışında, mantık, tıp ve edebiyatla da ilgilenmiştir. Tıpla ilgili risaleleri ve şiirleri vardır. Oğlu Ebû Râfi el-Fazl, elinde babasına ait, babasının el yazısıyla 400 cilde yakın telifinin bulunduğunu söylemiştir ki, bu da yaklaşık 80 bin yaprak demektir.

Kendinden önceki âlimleri ve zamanındakileri çok eleştiren İbn Hazm, âlimlerin öfkesine uğramıştır. Âlimler sultanları ona karşı sakındırmışlar, halkı da ona yaklaşmamak konusunda uyarılmışlardır. Dili çok keskin olduğu için, İbn Hazm'ın diliyle, Haccâc-ı Zâlim'in kılıcı, iki öz kardeştir yollu sözler söylenegelmiştir.

Neredeyse hiç kimsenin dilinden kurtulamadığı bu büyük âlim Şaban 456/1064'te Leble'de ölmüştür. Onun, Leble'nin kenarlarında bulunan ve aynı zamanda kendi köyü de olan Mente Lişem'de öldüğü de söylenir.²²

²² İbn Hallikân, *Vefeyât* c. 3, s. 13-17; Zirikî, *A'lâm*, c. 5, s. 59.

2. 5. 2. el-Fisal²³

Eserin tam adı, *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*'dir. Burada biz, Dr. Muhammed İbrahim Nasr ve Dr. Abdurrahman Umeyra'nın beş cilt olarak yayınladıkları edisyon kritikli 1982 baskısını kullandık.

2. 5. 2. 1. Eserin Nüshaları

el-Fisal'in bilebildiğimiz nüshaları şunlardır:

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reisü'l-Küttâb No: 555, 522 varaktır. Hicrî 722'de çoğaltılmıştır.

2. Ezher Kütüphanesi 1451/10349 rakamlı yazma.

3. Ezher Kütüphanesi 1384/1964 no'lu yazma.

2. 5. 2. 2. Eserin Muhtevası

Hangi eseri olursa olsun, esere başlarken araştırma konusunu belirleyen, metodunu tayin eden ve amacını açıklayan İbn Hazm'ın bu eseri beş ciltten oluşmaktadır.

Birinci Cilt: İslâm dinine muhalif fırkaları ele alıp, iddialarını çürüttüğü bu bölümde, muhalif fırkaların başlıcalarının altı tane olduğunu söylemektedir. Bunlar:

1. Hakikatleri inkâr edenler. Kelâmcılar bunları Sofistâiyye diye isimlendirir.

2. Hakikatleri kabul edenler. Ancak bunlar, âlem ezelfidir. Fakat bir var edicisi, bir müdebberi yoktur diyenlerdir.

3. Hakikatleri kabul edenler. Âlem ezelfidir, bu âlemin de ezelfi bir düzenleyicisi vardır diyenlerdir.

SÜİFD / 23
212

4. Hakikatleri kabul edenler. Bunlardan bazıları âlem ezelfidir, demişler bazıları da hâdistir demişlerdir. Fakat bunlar, âlemin ebedî düzenleyicilerinin olduğunda ittifak etmişlerdir. Bu düzenleyicilerin sayısında ihtilâfa düşmüşlerdir.

5. Hakikatleri kabul edenler. Âlemin hâdis olduğunu ve bu âlemin ezelfi bir yaratıcısının olduğuna inananlardır. Ancak bunlar peygamberliği inkâr ederler.

²³ Tanıtımını yapacağımız bu kitaba, çoğu ilim adamlarımız, *el-Fasl* diye tekil olarak işaret etmektedirler. Bunun çok büyük bir yanlışlık olduğunu söyleyen merhum Hüseyin Küçükkalay (ö. 17 Ocak 1999), bu kelimenin doğrusunun *fasl* kelimesinin çoğulu olan *el-Fisal* olması gerektiğine bazı derslerinde yer geldiğinde işaret ederdi. Buna göre eserin doğru adı, *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* olacaktır ki, eserin muhtevasına da uygun düşmektedir.

6. Hakikatleri kabul edenler. Âlemin hâdis olduğunu, ezelf bir yaratıcısı olduğunu ve peygamberliği kabul ederler, ancak peygamberlerin bazısını kabul ederlerken, bazısını kabul etmezler.

İbn Hazm bu grupları zikrettikten sonra, bunları teker teker ele alıp, görüşlerini delilleriyle çürütmüştür.

Birinci ciltte Hıristiyanlarla ilgili kısa bilgiler veren müellif birinci cildin geri kalan büyük kısmını, Tevrat'ın tahrif edilmişliğine, Tevrat'ın çelişkilerine ve Yahudi fırkalarına ayırmıştır.

İkinci Cilt: Dört İncil ve bunlardaki çelişkilere genişçe örnekler vererek, akıldışı olduklarından söz açmakta ve fırkalarından bahsetmektedir.

İbn Hazm bu cildin son üçte birinde, İslâmî fırkalar konusuna girmekte ve İslâmî fırkaları beş grupta incelemektedir. Bunlar; Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şîa ve Havâric'dir.

Ehl-i Sünnet'in kendi içinde ihtilâfa düştüğü konuların daha çok fetvalarda ve bir nebze de itikadî konularda olduğunu söyleyen müellif diğer grupların temel görüşlerini şöyle sıralamaktadır:

- a. Mürcie'nin temel konusu, iman ve küfür.
- b. Mu'tezile'nin ki, Tevhit ve Allah'ın sıfatları.
- c. Şîa'nın ki, imamet ve peygamberin sahabesi arasındaki üstünlük.
- d. Hâricîlerin ki, iman-küfür, va'd-vaîd konularıdır.

Bunlardan bahseden İbn Hazm, bu cildi; mekân, istiva, semi, basir, kadim, yüz, el, ayak, izzet, rahmet gibi kelâmî konularla bitirmiştir.

Üçüncü Cilt: Kur'ân ve i'câzı, kaza, kader, istitaat, hedy, tevfiq, insanın fiilleri, iman, küfür, taat, ma'siyet, va'd, vaîd, cebr, ihtiyar vb. kelâmî konular hakkında geniş bilgiler vermiştir.

SÜİFD / 23

213

Dördüncü Cilt: Peygamberler, melekler, tebliğ ulaşmamışlar, şefaât, mizan, havz, sırat, kabir azabı, ruhların yeri, Müslüman çocukları, müşrik çocukları, kıyamet, cesetlerin dirilişi, cennet, cehennem, imamet, sahabe arasındaki üstünlük, siyasî ihtilâflar vb. konuları işlemiştir.

Beşinci Cilt: Mefdûlün imameti (bir kişinin kendinden faziletçe üstün olana yöneticilik yapması), iyiliği emretmek, kötülükten nehyetmek, fâsıkın arkasında namaz kılmak, Şîa, Havâric, Mu'tezile ve Mürcie'nin yanlışları, cin, rüya, fakirlik, zenginlik, beka, fena, yokluk, hareket, sükûn, cevher, araz, cisim, atom gibi, siyasî ve kelâmî konular anlatılmaktadır.

el-Fisal, keskin kalemiyle tanınan, tenkitçiliği çok gelişmiş olan İbn Hazm'ın ilmî kişilik ve keyfiyetini ortaya çıkaran bir eser durumundadır. Çünkü İbn Hazm bu eserinde, İslâm diniyle ilgili, gerek kelâm gerekse mezhepler tarihi alanlarında kıymetli bilgiler vermiştir. Bunun yanı sıra Yahudilik ve Hıristiyanlık ile felsefî konularda da ne kadar derinlikli olduğunu göstermiştir.

2. 6. Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078)

2. 6. 1. Hayatı

Ebu'l-Muzaffer Şahfur b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî. Eş'arîlerin dördüncü tabakasındandır. Şâfiî mezhebindedir. Fıkıhçı, usulcü ve müfessirdir. Tefsir ve usûl alanında eserleri vardır. İlim uğruna yolculuklar yapmış ve bundan da çok istifade etmiştir. Abdülkâhir el-Bağdâdî ile, evlilikten kaynaklanan bir akrabalığı da vardır. Nizâmülmülk kendisiyle Tus'ta ilgilenmiştir. Tus'ta birçok ders okutmuş, çok kişiye faydalı olmuştur.²⁴

2. 6. 2. et-Tebşîr Fi'd-Dîn

Eserin tam adı, *et-Tebşîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Fıraki'n-Nâciyeti ani'l-Hâlikîn*'dir. Burada, Muhammed Zâhid Kevserî'nin 1955 yılında Mısır'da yayınladığı kitabı kullandık.

2. 6. 2. 1. Eserin Nüshaları

et-Tebşîr'e mukaddime yazmış Mısır Üniversitesi İslâm Felsefesi hocası Mahmûd Muhammed Hudayrî'den eserin nüshalarıyla ilgili şu bilgileri öğrenmekteyiz.

1. Berlin nüshası, tarihsiz, ancak nüshanın nâsihi 7. ve 8. asırlarda yaşamıştır. Berlin Devlet Kütüphanesi'ndedir.
2. İspanya, İskoryal Kütüphanesi'ndedir. Başka bir kitapla beraber bir cilt içindedir. 1473 no'lu bu nüshanın tarihi h. 975 Rabîulevvel'dir.
3. Paris Millî Kütüphanesi, 1452 no'lu, 1229 tarihli nüsha.
4. Mısır Ezher yazması. Bu bilgiyi *Tebşîr*'i neşreden Seyyid İzzet el-Attâr kitabın girişinde vermektedir.

²⁴ Ebu'l-Kâsım Ali İbn Asâkîr, *Tebînü Kezibi'l-Müfterâ fî mâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*, neşr: Muhammed Zâhid Kevserî, Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1979, s. 276; Muhammed Zâhid Kevserî, *Mukaddimâtü'l-Kevserî* s. 115-117.

2. 6. 2. 2. Eserin Muhtevası

Ebû Muzaffer el-İsferâyînî, kitabın girişinde hak-batıl ayrımından bahsederek, iyinin de kötünün de gerçeğin ortaya çıkması için bilinmesi gerektiğini söyleyerek, cümlelerini şöyle bitirmektedir:

“Bu iki grubun (hak-batıl) arasını ayıracı, hakkın vasıflarını ve özelliklerini içeren, delillerine işaret eden; yine batılın sıfatlarını ve sınırlarını içeren bir kitap yazmak istedim ki, böylelikle bu kitabı dinini iyice öğrenmek için okuyan kişinin bilgisi artsın, sapık kişilerin kafa karıştırmalarından etkilenmesin. Allah'ın gücü ve kuvvetiyle bu kitabı, ehl-i dinin inançlarını ve sapık görüşülerin çirkinliklerini içerecek şekilde on beş bölüme ayırdım.”²⁵

Yazarın bahsettiği on beş bölüm şunlardır:

1. Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan ihtilâflar.
2. Ümmetin ayrıldığı fırkalar.
3. Râfizilerin görüşleri.
4. Hâricîlerin görüşleri.
5. Kaderiyye'nin görüşleri.
6. Mürcie'nin görüşleri.
7. Neccâriyye'nin görüşleri.
8. Dırâriyye'nin görüşleri.
9. Bekriyye'nin görüşleri.
10. Cehmiyye'nin görüşleri.
11. Kerrâmiyye'nin görüşleri.
12. Müşebbihe'nin görüşleri.
13. İslâm'dan olmayan fırkalar.

14. İslâm devletinden önce mevcut olan inkârcılar, puta tapanlar, insana tapanlar, Cemşid'e tapanlar, Nemrut b. Ken'an'a tapanlar, Firavun'a, Hâmân'a, aya, güneşe tapanlar.

15. Ehl-i Sünnet'in inançları, övünç kaynakları, güzelliklerinin dindeki yeri.

Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-Fırak*'ı ile İsferâyînî'nin *et-Tebşîr fi'd-Dîn*'i karşılaştırıldığında bu iki eserin neredeyse birbirinin aynı olduğu, konuların işleniş tarzının

²⁵ İsferâyînî, s. 23.

bile tamamen örtüştüğü görülecektir. Ancak yine de elimizde, sonuncunun birinciden intihal olduğunu gösterebilecek somut bir veri bulunmamaktadır.

2. 7. Ebu'l-Feth Abdülkerîm Şehrestânî (ö. 548/1153)

2. 7. 1. Hayatı

Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebû Kâsım Abdülkerîm b. Ebû Bekir Ahmed eş-Şehrestânî,²⁶ 469/1076 Horasan'ın kuzey sınırındaki Şehrestân'da doğmuştur.

Memleketinde Arap dili ve edebiyatı ile matematik, mantık vs. gibi yardımcı ilimleri öğrendikten sonra, ilim tahsili için seyahate çıkmış, birçok yerde değerli bilginlerden ders almıştır. Bağdat'ta bir süre Nizamiye Medresesi'nde ders vermiştir. Daha sonra tekrar Horasan'a gitmiş Selçuklu Sultanı Sencer'in veziri Ebû Kâsım Muhammed b. Muzaffer (ö. 530/1135)'in hizmetine girmiştir. Burada yaklaşık 12 yıl kalmıştır. Vezirin azledilmesinden sonra Tirmiz'e gitmiş ve son nefesini doğduğu yerde Şehrestân'da vermiştir.²⁷

Allâme Zehebî (ö. 748/1374) ise, "kelâm ve hikmet ehlinin üstadıdır. Hafızası (dağarcığı) geniş, anlayışı kuvvetli ve vaazı da güzel ve tesirliydi" demektedir.

²⁸

Ebû Muhammed Mahmûd b. Muhammed b. Abbâs b. Arslan el-Harezmî, Harezmi tarihinde, Şehrestânî'yi, küfür ehline meyli, itikatta bocalama ve felsefenin karanlıklarıyla meşguliyetinden dolayı eleştirmiştir.²⁹

Muhammed Tancî, bu tenkitlerin yersiz olduğunu söyleyerek, Sübkî (ö. 771/1369), İbn Teymiyye (ö. 728/1327) ve İbn Hacer (ö. 752/1448)'in eserle-

²⁶ Ülkemiz ilim çevrelerinde "Şehrestânî" olarak telâffuz edilmekte olan bu kelimenin doğru telâffuzu "Şehrestânî" olmalıdır. Çünkü Sem'ânî (ö. 562/1167), *el-Ensâb*'da, bu kelimeyi "Şehrestânî" diye tespit edip, "ra" harfinin fethiyle diye açıkça ifade edip, bu nispetin, Horasan'ın Nesa şehrinde bulunan küçük bir sınır kasabası olan Şehrestâne'ye izafe edildiğini söylemektedir. Bkz. Ebû Saîd Abdülkerîm Sem'ânî, *el-Ensâb*, tahkik Abdullah Ömer el-Barudî, Dâru'l-Cinân, Beyrut 1988, c. 3, s. 475; Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*'ında da, "Şehrestân" olarak harekelenmiş ancak, "ra" harfinin harekesinin ne olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir. Hamevî, *şehr* kelimesinin Farsça'da Medine/şehir, *istân* kelimesinin ise nahiye, uç, kenar anlamına geldiğini söylemektedir ki, buna göre Şehrestân, uç şehir, sınır şehir anlamına gelmektedir. bkz. Şihâbüddîn Ebû Abdullah Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru l'hyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut t.siz, c. 3, s. 376; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*'da, burayı "ra" harfinin fethiyle diye açıklamak suretiyle, "Şehrestân" olarak zikretmektedir. Ayrıca üç yer için bu ismin kullanıldığını söylemekte ve buraları zikretmektedir. bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. 3, s. 405.

²⁷ Muhammed Tancî, "Şehrestânî" *İA*, c. 11, s. 393. Tancî'nin verdiği bilginin aynısı için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 3, s. 377; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c. 3, s. 403.

²⁸ Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, tahkik: Şuayb Amaût, Muhammed Arkus, Beyrut 1981-1985, c. 20, s. 286-287.

²⁹ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 3, s. 377.

rinde İslâmî akideler bakımından aleyhinde kullanılabilecek bir kayıt bulunmadığına işaret ettiklerini söylemektedir.³⁰

Zehebî, Şehrestânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i ile *Nihâyetü'l-İkdâm*'ını zikredip, başka bir açıklamada bulunmazken, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*'de onun 40 eseri olduğunu söyleyip bunlardan I I'ini zikretmiştir.³¹

2. 7. 2. el-Milel ve'n-Nihal

Burada Muhammed Seyyid Keylânî'nin 1968 yılında tahkikli olarak neşrettiği Mısır baskısını kullandık.

2. 7. 2. 1. Eserin Nüshaları

1. Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, h. I I I 7 yazılıdır. Tahrifler ve yanlışlıklar vardır.
2. Timuriyye nüshası, I I 84 yazılıdır.
3. Ezher Üniversitesi Kütüphanesi nüshası, h. I 089 tarihi yazılıdır. Bu da h. 598 tarihli bir nüshadan yazılmıştır.³²

Muhammed Tancî, *el-Milel*'in ondan fazla baskısı olduğunu söyleyerek, bunları zikretmiş ve akabinde bu baskıların, Türkiye'de bulunan nüshalardan yararlanılmadığı için eserin aslını aksettirmekten uzak olduğunu söyleyerek, Türkiye'deki eski nüshalarına dayanılarak *el-Milel*'in yeni bir ilmî neşrini yapmanın çok faydalı olacağını ifade etmiştir.³³

2. 7. 2. 2. Eserin Muhtevası

Şehrestânî, kitabın girişinde beş mukaddime sıralamıştır:

1. İnsanoğlunun değişik yönlerden taksiminin yapılması, bunlardan biri de görüş ve mezheplerine göre taksim edilmeleri ki, eserin içeriğini bu taksim oluşturmaktadır.

2. İslâm fırkalarının sayısını tespitinde dayanılan kurallar. 73 sayısına nasıl ulaşılır? Burada müellif tüm İslâmî fırkaları dörde indirmektedir. Kaderiyye (Mu'tezile), Sfatıyye (Ehl-i Sünnet), Hâricîler, Şîa.

3. Halife Hz. Âdem konusunda vaki olan ilk şüphe, kaynağı ve çıkararı. Burada ise 4 İncil şerhiyle, Tevrat'ın değişik bölümlerinde geçen ve İblis'in 7 şüphesi olarak sunulan ilginç melekler ve şeytan diyalogu.

³⁰ Tancî, a. g. e., s. 394.

³¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, MEB, İstanbul 1951, c. II, s. 91.

³² Keylânî, Muhammed Seyyid, s. 9 (*el-Milel* içindeki önsözünde)

³³ Muhammed Tancî, "Şehrestânî" , s. 399.

4. İslâm toplumunda meydana gelen ihtilâflar ki, Hz. Peygamber'in vefatıyla sonuçlanan hastalığında ve sonrasında ortaya çıkan 10 aylık konusundan bahsetmektedir.

5. *el-Milel*'in sistematik yolla tertip edilmesini gerektiren sebepler.

Şehrestânî, *el-Milel*'de objektif bir tutum sergilemiş, görüşleri tenkit etmeden vermiştir. Kendisi eserinin girişinde şunu söylemektedir:

"Bu kitabı telifte kendime şunu şart koştum. Her fırkanın görüşünü, kendi kitaplarında bulduğum şekliyle nakledeceğim, taassupsuz ve hak yemeden (sadece bir nâkil konumunda olacağım). Sağlam ve doğru olanını yanlışımdan ayırmaksızın, böyle bir açıklamaya gitmeksizin ve hakkı batıldan ayırt etmeksizin. Gerçi akfî işaretleri kavrayabilenlere hakkın parlıtı batılın esintisinden gizli kalmaz ya! Başarı Allah'tandır."³⁴

Daha sonra Müslümanlar, İslâm, iman ve ihsandan bahsetmiş ve sırasıyla Mu'tezile, Cebriyye, Sıfatiyye, Havâric, Mürchie ve Şîa'yı firkaları ve görüşleriyle birlikte anlatmış sonrasında içtihat, içtihadın usulü ve şartları gibi fikhî konulara girmiştir. Ardından Yahudiler, Hıristiyanlar, kitaba sahip olması muhtemel olanlar, Mecusîler, Senevîler gibi dinler tarihi konularına girmiştir.

Daha sonra hiç İslâm firkaları konusuna girmeyen Şehrestânî, Sâbiîler, Ruhânîler, Heykelperestler gibi konulardan sonra, felsefe tarihine geçmiş, antik Yunan felsefecilerinin görüşlerine yer vermiş, bunların yaratılış, başlangıç ve irade konularındaki ihtilâflarına değinmiş, yine usulcü filozoflar başlığı altında 14 felsefeciye daha yer vermiştir.

Son Yunan felsefecilerinden bahsettikten sonra, İslâm filozoflardan kısaca bahsedip, İbn Sînâ'nın mantık, ilâhiyat ve tabiat konularındaki görüşlerine yer vermiş, bu konu bitince de cahiliye Araplarının görüşlerine ve Hint filozoflarına değinmiştir.

SÜİFD / 23

218

Bizim için daha çok Mezhepler Tarihi ile ilgili kısmı önemli olan *el-Milel ve'n-Nihal*, bir dinler ve mezhepler tarihi kitabıdır.

İslâm dininden ve firkalardan, diğer semavî dinlerden ve beşerî dinlerden bahsetmekle kalmayıp, felsefe tarihiyle ilgili bilgiler de vermesi, Şehrestânî'nin çok yönlü bir âlim olduğunu göstermektedir.³⁵

³⁴ Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, tahkik: Emir Ali Mehna-Ali Hasen Fâûr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1998, s. 22.

³⁵ Bir felsefeci olan Ali Sâmi Neşşâr, *el-Milel* hakkında şunu söylemektedir: "Doğu (Yunan) felsefe tarihinden bahseden, eski Arap eserlerinin en önemilerindedir. İslâmî ve İslâm dışı firkaları anlatmakla beraber, müellif Yunan felsefesi tarihinde ve filozoflar hakkında birçok hatalar yapmıştır. Fakat bu hatalar sadece Şehrestânî'de yoktur. Genel olarak İslâm âlemindeki tüm felsefe kitaplarında yay-

Sonuç Yerine

1999 yılında, Yüksek Lisans Semineri olarak hazırladığımız bu çalışma, ilk dönem Mezhepler Tarihi eserleri olarak hicrî 3. yüzyıl sonrasındaki eserleri kapsamaktadır. Bugün meseleye bir kere daha baktığımızda ümit verici gelişmelerin önümüzde durduğunu söylemek mümkündür. Bugün Türkiye’de, Mezhepler Tarihi kadrosunun genişlemesine paralel olarak, araştırmacılar hem yıllardır kütüphanelerin tozlu raflarında kendilerini bekleyen yazma eserleri çalışmaya başlamışlardır, hem de mevcut klasik eserleri edisyon kritikli yayınlamaya ve çevirilerini yapmaya başlamışlardır.

Her düşünceyi ve ekolü kendi eserlerinden okuma şansına bir an önce sahip olmak ümidiyle...

→

gindir. Bunun sorumlusu Müslümanlar değildir. Suç, bu kitapları Süryanî tercümelerinden nakledenlerdedir. *el-Mi'el ve'n-Nihal*, kitabın kaynaklarını tahkik edecek yeni basımlara muhtaçtır."

